

We kwamen allebei op hetzelfde moment naar Berlijn, ik uit een idyllisch wijnbouwstadje in de zuidelijke Palts, Nastja uit de hoofdstad van het toen bankroete Oekraïne. Het was de derde zomer na de val van de Muur, zij reisde op een toeristenvisum, ik was op weg naar een nieuw leven in Berlijn, zoals veel mensen in die dagen. Maar mijn al tijden opspelende rug had me de verhuizing niet in dank afgenomen, zodat ik iemand nodig had die me bij het uitpakken van de verhuisdozen hielp en mijn woning schoonmaakte.

Ik plaatste een advertentie in de *Zweite Hand* zonder te beseffen wat ik daarmee teweeg zou brengen. Vanaf zes uur 's ochtends stond de telefoon roodgloeiend. Er belden vooral Oost-Europese vrouwen, die duidelijk aan hun accent te herkennen waren. Tot aan het afgelegen wijnbouwstadje waren de sinds de val van de Muur toestromende Oost-Europeanen nog niet gekomen, op Duits grondgebied had ik ze in mijn leven tot dusver zelden ontmoet, maar nu in Berlijn liep het aan de telefoon storm. Het waren vooral Poolse en Russische vrouwen die hun geluk zochten in de nieuwe stad met haar goudzoekerssfeer, waar Oost en West samenkwamen. Er belde ook een man die mijn advertentie kennelijk verkeerd had begrepen en mij diensten van heel andere aard aanbood,

en ook een Arabische dame, die later onder begeleiding van haar man langskwam en haar kaken door hem van elkaar liet duwen, zodat ik aan haar gebit kon zien hoe sterk ze was. Tegen de avond wist ik niet meer hoeveel vrouwen ik had gesproken en gezien, hoeveel Lena's, Tanja's en Katja's. Een van hen kon erop bogen dat ze de overhemden van Götz George streek. Een andere hilde aan de telefoon, ik verstond niet goed wat ze zei, alleen dat haar moeder kennelijk ziek was. De tweede dag was ik zo bekaf van de vele onbekende stemmen en gezichten dat ik besloot de eerste de beste sollicitante die bij me zou aanbellen, in te huren.

Toen liep er een heel magere, verlegen ogende vrouw de trap op, die waarschijnlijk rond de vijftig was, maar eruitzag als een meisje. Ze droeg een spijkerbroek en een rugzak, op het eerste gezicht had je haar voor een typische Prenzlauer Berg-bewoonster kunnen verslijten, maar bij nadere beschouwing verrieden haar ouderwetse, verwassen bloesje en het keurige haarspeldje haar herkomst uit een ander deel van de wereld. Ze stelde zich voor als Nastja uit Kiev, en was in de zevende hemel dat ze Russisch met me kon praten.

Aan het begin drong het helemaal niet tot me door dat ze na mijn moeder de eerste Oekraïense was met wie ik in Duitsland te maken kreeg. Mijn moeder was in 1944 als dwangarbeidster naar Duitsland gekomen, een van de miljoenen die uit de Sovjet-Unie naar het Derde Rijk waren weggevoerd en als slaven voor de Duitse oorlogsindustrie moesten zwoegen. In het laatste oorlogsjaar had ze mij ter wereld gebracht en elf jaar later had ze

zich in een rivier verdronken, zonder rechten, zonder perspectief, vermalen door het raderwerk der machten waarin haar leven terechtgekomen was. Nu, bijna veertig jaar na haar dood, was de gevoelsmatige en geestelijke afstand tussen haar en deze in het heden thuishorende Oekraïense vrouw voor mij te groot, en was Nastja zelf als persoon voor mij nog te onwerkelijk. De grens tussen de werelden van het Westen en van het Oosten liep al door mijn hele leven, die had zich zo diep verankerd in mijn wezen dat het verdwijnen ervan in de buitenwereld voor mij niet te bevatten was. Een Oekraïense vrouw die in mijn appartement in Berlijn de meubels afstofte? Dat kon helemaal niet!

Op een dag, toen Nastja al een maand of twee, drie bij me kwam, zette ik een oude, lang geleden in Moskou gekochte schellakplaat met Oekraïense volksmuziek op, weemoedige, door kopstemmen gedragen a-capella-liederen uit de wereld van mijn moeder, een Oekraïne dat ik op mijn vluchtige werkbezoeken aan dat land als tolk nooit had leren kennen. Ik had Nastja met de muziek een plezier willen doen, maar in plaats daarvan barstte zij, die tot dusver altijd zo gereserveerd en ogenschijnlijk zo opgeruimd was geweest, in tranen uit.

Zo begon mijn verhaal met Nastja. Ineens herkende ik in haar tranen de heimwee van mijn moeder, dat grenzeloze, hardnekkige gevoel dat het raadsel van mijn kindertijd was geweest, het mysterie van mijn moeder, die grote duistere ziekte waaraan ze had geleden zolang ik haar kende. Bijna elke dag had ik haar in tranen gezien en ik had altijd gemerkt dat ik niet op kon tegen wat je

heimwee noemt, dat mijn moeder zich er elke dag stukje bij beetje meer in verloor, dat ze onherroepelijk aan het verdwijnen was, dat ze op een dag voorgoed weg zou zijn en er dan enkel heimwee van haar zou resten.

Nastja was drie jaar voor het eind van de oorlog in een provinciestedje met een hoog aandeel Joodse inwoners in de westelijke Oekraïne geboren. Ooit, voor de Revolutie, toen Oekraïne nog als de graanschuur van Europa gold, had de plaats te midden van eindeloze tarwevelden gelegen, waar de kleine dorpen en steden in leken weg te zinken. Tot op de dag van vandaag staan de twee kleuren van de Oekraïense nationale vlag nog voor het geel van die tarwevelden met daarboven het blauw van de hemel.

Aan de oorlog had Nastja geen herinneringen meer, die tijd kende ze alleen van horen zeggen. De Duitsers hadden maar één enkele bom op het stadje gegooid en een vrij groot huis getroffen waarvan de bewoners allemaal in het brandende puin waren omgekomen. Alleen een oude vrouw die net naar de buitenplee achter het huis was gelopen, had het overleefd.

Nastja woonde met haar ouders en haar zus Tanja in een klein huis aan de rand van de stad, waar je in de winter nog boven op de tegelkachel kon slapen. Er was wel elektriciteit, maar water moest je buiten bij de pomp halen. Tijdens de oorlog waren er drie soldaten bij hen ingekwartierd, haar moeder moest eten voor hen koken en hun was doen, maar ze moeten aardig geweest zijn en het gezin brood en andere levensmiddelen toegestopt hebben. In diezelfde periode werden er in het concen-

tratiekamp dat de Duitsers in het stadje opzetten binnen een jaar echter rond de 13 000 mensen vernietigd, vooral Oekraïense Joden wier Oost-Europese sjtetlwereld in deze oorlog voorgoed ten onder ging. Over de onverharde, modderige wegen reden dichte vrachtwagens, mobiele gaskamers. De Joden werden onder het voorwendsel van evacuatie meegenomen en buiten de stad, in de laadruimte van de wagen waar ze in gestapt waren, met uitlaatgassen om het leven gebracht.

Toen het Rode Leger terugkeerde ontdekte Nastja's moeder een Duitse soldaat die zich tussen de aalbessenstruiken in de tuin had verstopt: een jongen van rond de zestien, een kind in uniform, dat van top tot teen sidderde en hilde van angst. Ze kon het niet over haar hart verkrijgen hem aan het Rode Leger uit te leveren, dat medelijden had haar de kop kunnen kosten, ze bood onderdak aan een vijand. Gelukkig was de jongen de volgende dag uit de tuin verdwenen, zonder gevolgen voor Nastja's moeder.

Haar vader zag Nastja voor het eerst toen hij na de oorlog terugkeerde van het front. Opeens stond er een grote onbekende man in uniform voor het driejarige meisje, hij strekte de armen naar haar uit. Zij deinsde angstig terug. 'Ik ken jou niet,' piepte ze met een klein stemmetje. Dat vertelden ze haar later.

De honger uit de oorlogsperiode en de eerste tijd erna had voor altijd een stempel op haar gedrukt. Ze reageerde op de honger van die jaren niet met méér eetlust, maar met een gebrek aan eetlust. Als kind was ze bijna doodgegaan omdat ze van het weinige wat er was geen

hap wilde eten. Nastja vond niets lekker, de geur van eten alleen al wekte haar weerzin. Zelfs decennia later kon ze nooit meer eten dan een muizenhapje, haar lichaam had het verlangen naar meer voedsel voorgoed afgeleerd, culinaire genietingen waren haar vreemd. Aan dat schrale voedingspatroon van haar had ze waarschijnlijk haar ranke, meisjesachtige figuur te danken dat ze haar leven lang heeft gehouden, en waarschijnlijk ook voor een deel haar schijnbaar onverwoestbare gezondheid en beweeglijkheid.

Haar ouders waren allebei farmaceuten en dreven de enige apotheek in het stadje. Alleen de belangrijkste medicijnen waren verkrijgbaar, en zelfs die niet altijd. Ze verdienden niet genoeg om elke dag alle monden te kunnen vullen. Iedereen had honger, iedereen leefde in ellende en in het vuil. In Moskou zat een Georgiër genaamd Iosif Vissarionovitsj Stalin, die het reusachtige Sovjetrijk regeerde en onophoudelijk naar mensenoffers verlangde, naar almaar nieuwe vijanden die uit de weg geruimd moesten worden. Zijn vermoedelijk vlijtigste beul was een man met de naam Vasili Blochin, die ijverig de dagelijks verstrekte, door Stalin ondertekende lijsten terdoodveroordeelden afwerkte en elke nacht in een betegelde kelder in Moskou tweehonderdvijftig of zelfs meer mensen met zijn dienstpistool doodschoot. Bij gebrek aan munitie joeg hij één kogel door de hoofden van twee mensen die hij exact achter elkaar opstelde. In de hele Sovjet-Unie verdwenen talloze mensen in kampen, ook op het Oekraïense platteland werden burenen opgepakt en kwamen niet terug. Nastja voelde de angst

van de volwassenen, de angst van haar ouders altijd; iedereen zweeg, hield zich gedeisd. Alleen in de keuken werd soms gefluisterd, maar veel mensen waren ervan overtuigd dat de Leviathan in Moskou zelfs dat zou kunnen horen.

Nastja was voor haar ouders een laat, onverwacht kind, vijftien jaar na haar zus Tanja geboren. Ze begreep al vroeg dat zij oudere ouders had dan andere kinderen. De angst hen te verliezen had haar kinderhart vrijwel altijd in de greep en richtte zich later in haar leven op al haar naasten, over wie zij zich voortdurend zorgen maakte. Ook haar angst om alleen te zijn was terug te voeren op haar angst voor het verlies uit haar kindertijd. Als ze 's ochtends vroeg in haar kamertje achter de keuken wakker werd en het in huis nog helemaal stil was, als ze door het raam alleen de zwijgende morellenboom uit de tuin naar binnen zag gluren, vond ze alles om zich heen onheilspellend. Waren haar ouders misschien al gestorven, lagen ze dood in hun bed aan de overkant van het halletje met de krakende vloerplanken? Het hanengekraai in de verte wekte de morgen niet tot leven, maar versterkte dat gevoel van eenzaamheid en angst slechts. Haar grote zus Tanja, die altijd naast haar had geslapen, was er niet meer, zij was getrouwd en naar Kiev verhuisd. Nastja was nu alleen met haar ouders, die elk moment konden sterven. Ze waren zo oud dat veel mensen dachten dat het haar grootouders waren. Haar moeder had Nastja zo laat gekregen dat ze eerder een geschenk van de hemel dan van de natuur leek, ze was haar benjamin. Een zwak, misschien al genetisch benadeeld kind met

oude ouders dat niet wilde eten – Nastja was niet de enige die zich zorgen maakte, haar ouders zaten over haar niet minder in angst.

Ze was één keer met hen in de hoofdstad geweest, waar ze haar zus Tanja en haar gezin hadden bezocht. Vanaf dat moment wenste zij niets vuriger dan later zelf ook ooit in Kiev te wonen, in de grote bruisende stad met de etalages, trams en veel mensen op straat, in een *kommoenalka*, een gemeenschappelijke woning, waar je nooit alleen was omdat je dag en nacht de geluiden van je medebewoners in de andere kamers hoorde. Hier verwachtte ze haar angst te kunnen kwijtraken, hier zou geen plaats zijn voor spoken en demonen, hier zouden die verdrongen zijn door de mensen.

Toen ze voor het eerst naar school ging werd ze een *oktjabrjonok*, een kind van de Oktoberrevolutie, net als alle eersteklassers in de Sovjet-Unie. Ze leerde dat ze in het mooiste, vrijste, gelukkigste land ter wereld woonde en dat Stalin de grootste kindervriend was. Buiten speelde ze met de anderen oorlogje, de Oekraïners tegen de Duitsers, de Roden tegen de Witten, ze renden urenlang *kriskras* door de oude, in oorlog, vorstperiodes en hittegolven van vele jaren verwoeste straten, ze verstopten zich in greppels en achter bosjes en schoten elkaar dood.

Haar hele schooltijd lang was ze zo'n leerling die alleen tienen haalde, de beste van de klas, die zwakkere leerlingen bij hun huiswerk hielp en zich om de kindertehuispupillen uit haar klas bekommerde, kinderen van alcoholisten, criminelen en andere aan lagerwal

geraakte ouders met wie de meeste leerlingen niets te maken wilden hebben, hoewel hun werd ingewreven dat ze hulpvaardig en onbaatzuchtig moesten zijn – samengesmolten tot een wijf dat zwaarder woog dan het kleine ik, wat beantwoordde aan Nastja's diepe verlangen naar collectiviteit. Zij wachtte gretig op het moment dat ze bij de Jonge Pioniers mocht, ze vervalste zelfs haar geboortedatum om eindelijk ook een rode halsdoek te kunnen dragen, in de zomervakantie naar het pionierskamp te mogen, en in de herfst voor een oogstinzet als collectief ergens op het platteland te gaan helpen. In de plaatselijke bibliotheek was niemand zo vaak te vinden als zij, ze verslond alles wat er te krijgen was. De keuze was niet groot, veel boeken las ze een paar keer en ze droomde ervan dat ze naderhand, als ze ooit in Kiev zou wonen, alle boeken zou lezen die daar in de reusachtige staatsbibliotheek op haar stonden te wachten. Later zou ze over zichzelf zeggen dat haar beroep lezeres was.

Om in haar onderhoud te kunnen voorzien werd ze bouwkundig ingenieur. Ze had het liefst literatuur gestudeerd aan het Gorki-Instituut in Moskou, maar kon daar niet heen, alleen al niet omdat het vrijwel onmogelijk was een vestigingsvergunning voor de hoofdstad van de Sovjet-Unie te krijgen. Bovendien bevond het reusachtige land zich na de oorlog nog steeds in de wederopbouw-fase, en moest het tegelijkertijd volgens Lenins motto 'Communisme is Sovjetmacht plus elektrificatie van het gehele land' van een agrarische staat in een industriestaat getransformeerd worden. Er was behoefte aan legio jonge aanpakkers met een technisch beroep, waarin ook

zo veel mogelijk vrouwen zich moesten bekwamen. De in het partijprogramma vastgelegde vrouwenemancipatie leverde destijds grote aantallen vrouwelijke tractorbestuurders, bouwvakkers en metaalbewerkers op, en tevens wetenschapsters en vrouwelijke artsen. Nastja, die ook alle exacte vakken op school met zeer hoge cijfers had afgerond, kreeg het aanbod een studie ingenieurswetenschappen aan de technische hogeschool van Kiev te volgen, met als specialisatie civiele techniek. In de strijd tegen de destijds catastrofale woningnood werden in de hoofdstad van Oekraïne destijds enorme hoogbouwwijken met prefabflats gebouwd, en Nastja moest leren alle ondergrondse voorzieningen voor deze gebouwen te ontwerpen. Eigenlijk was dat niet wat ze wilde, maar niet alleen in de literatuur, ook in de techniek school een mysterie dat haar belangstelling wekte, en het betekende in elk geval dat ze eindelijk naar Kiev kon verhuizen.

In de grote, spannende studentengemeenschap voelde ze zich vanaf dag één als een vis in het water. Ze woonde in de studentenflat met drie andere studentes in één kleine kamer, met twee stapelbedden tegenover elkaar – een ruimtegebrek dat Nastja niet benauwde, integendeel: ze was er gelukkig als een kuiken in een gemeenschappelijk nest. Tijdens haar studie maakte ze vrienden voor het leven.

Het eten dat drie keer per dag in de mensa werd aangeboden was niet bepaald smakelijk en gevarieerd, er was bijna elke dag kool, bietensoep of boekweitgort, maar in het gezelschap van de altijd hongerige studenten nam